

РЕЦЕНЗІЇ

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).130-137](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).130-137)

ЦИТАТА В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. – К. : КММ, 2017. – 384 с.

Монографічне дослідження Галини Мирославівни Сюти охоплює ряд актуальних питань сучасної української лінгвостилістики, серед яких чи не найбільш концептуальним є вивчення поетичного тексту як лінгвокультурного феномену, як фіксатора і носія мовної пам'яті етносу. Від цього магістрального пізнавального напрямку відгалужуються конкретніші ключові питання: як у відповідних поетичних текстах об'єктивується зв'язок мови й культури, за якими одиницями можна простежити стійкість і системність такого зв'язку? Комплексне висвітлення цих питань, власне, й мотивує актуальність і наукову новизну праці. У ній знаковою текстовою одиницею, яка фіксує та експонує тяглість, спадковість лінгвокультурних традицій і знань, визначено цитату.

Лінгвокультурний вимір – один із найскладніших для пізнання одиниць і явищ мови. Він передбачає багатоаспектний аналіз з урахуванням власне мовних і позамовних чинників, голографічне бачення явища і в синхронії, і в діахронії, у вертикальному, і горизонтальному контекстах. З огляду на це дослідниця слушно, на наш погляд, акцентує потребу осмислення цитати і як мовно-мисленнєвої, когнітивно-комунікативної одиниці, і як знака культури, носія мовно-культурної пам'яті, репрезентанта прецедентного тексту. Відразу варто відзначити, що так об'ємно феномен цитатності й природу одиниць, які його вербалізують, в українській лінгвостилістиці представлено вперше. Уперше в українській лінгвістиці запропоновано методiku інтегративного аналізу поетичного тексту як багатовимірного поля цитатності; аргументовано іманентний характер цитатності як властивості людського мовомислення; обґрунтовано сучасний зміст поняття *цитата* і введено в обіг поняття *цитатний тезаурус*; доведено родовий статус ци-

тати щодо суміжних одиниць вияву діалогічності та “чужого слова”; вибудовано узагальнювальні типологічно-класифікаційні схеми, які впорядковують інформацію про лінгвокогнітивні, генетичні, комунікативно-прагматичні параметри цитат, зафіксованих у поетичних текстах ХХ ст. Вдалою вважаємо запропоновану у праці інтегративну методику аналізу цитат. Поєднуючи базові принципи теорії діалогічності, когнітивістики, прагматики, лінгвопрецедентності, лінгвосинергетики, психолінгвістики, рецептивної поетики, вона переконливо скоординована з пізнавальними запитами лінгвокультурології, що уможливило комплексний структурно-текстовий, джерельно-жанровий, комунікативно-прагматичний аналіз цитат, створення типології цитат при формуванні цитатного тезаурусу української поетичної мови ХХ ст.

Обґрунтовуючи вибір текстового матеріалу, Г. Сютя доречно акцентує увагу на тому, що українська поезія ХХ ст. – явище світоглядно й естетично різнорідне, адже в ній співіснують кілька творчих генерацій. Їхня мовно-естетична свідомість сформована в різних соціокультурних умовах, і це не могло не позначитися на корпусі цитованого матеріалу, на способах його інтегрування в тексти тощо. У зв’язку з цим зразу ж зауважимо: чи не варто було більш послідовно простежити різницю цитатного мовомислення і текстотворення в поезії авторів різних поколінь та естетичних платформ?

Теорію й методологію дослідження забезпечив виконаний у першому розділі “Теоретичні засади вивчення поетичного тексту як феномену лінгвокультури” історіографічно-історіософський огляд актуальних для рецептивної стилістики парадигм дослідження поетичного тексту. Як наслідок, вичерпно висвітлено роль художнього стилю як визначального чинника формування й розвитку літературної мови, а також синтезовано ключові погляди на поняття “текст” у тих неklasичних мовознавчих парадигмах, які в плані пізнання образно-естетичної природи тексту, комунікативно-прагматичних умов його рецепції та інтерпретації найближчі до рецептивної стилістики. У розумінні авторки це насамперед теорії рецептивної естетики та поетики, лінгвосинергетики та лінгвопрецедентності. Яскравим фрагментом цього розділу, на нашу думку, варто визнати наукову реак-

туалізацію трактату І. Я. Франка “Із секретів поетичної творчості”. Г. Сюта по-новому осмислює ідеї цієї праці й переконливо доводить, що ці ідеї створили передумови для формування української рецептивної стилістики й становлять основу сучасної лінгвософії активного сприймання твору як мовно-естетичної комунікації, діалогу автора і читача через текст.

Другий розділ праці “*Цитата і цитатний тезаурус у теорії рецептивної стилістики*” побудований за алгоритмом виконання одразу трьох концептуальних завдань: 1) аргументувати іманентний характер цитатності як властивості поетичного мовомислення; 2) умотивувати родовий статус поняття “цитата” в ієрархії термінопозначень “чужого слова”; 3) обґрунтувати зміст поняття “цитатний тезаурус”.

Увага Г. Сюти до впорядкування ключових термінів пов’язана з необхідністю вироблення, виразнення метамови субтеорії цитатності. Адже можна цілковито погодитися з тим, що це порівняно нова стилістична галузь, і її поняттєва невідрефлексованість є очевидною. У зв’язку з цим вважаємо доречним і пізнавально продуктивним запропонований у розділі розгляд термінологічних номінацій у диференційних кореляціях (цитата – інтертекстема, цитата – ремінісценція, цитата – алюзія; цитатний тезаурус – інтертекстуальна енциклопедія тощо). Це дало змогу: 1) запропонувати осучаснене трактування поетичної цитатияк функціонально-текстового коду, що репрезентує специфічний спосіб стильового мовомислення й текстотворення, зорієнтований на діалог із мовно-культурною традицією; 2) виокремити родові (цитата) й видові (алюзія, ремінісценція) одиниці, встановити ієрархію відношень у межах термінологічної парадигми; 3) увести в науковий обіг поняття “цитатний тезаурус”. У сукупності такі результати посилили теоретичну концепцію дослідження.

На окреме відзначення заслуговує апробоване в попередніх працях Г. Сюти і вже остаточно науково оформлене в монографії новітнє поняття “цитатний тезаурус”. Його обґрунтування й верифікацію здійснено через опис джерел і мовних механізмів формування, через характеристику актуальних тенденцій розвитку з погляду компонентної наповненості та стабільності / змінності семантики й соціокультурного змісту. Важливо,

що дослідниця не тільки пропонує новітнє поняття, а й дає його визначення – “сформований у процесі пізнання текстів культури, зафіксований у свідомості мовців, апробований різностильовою, різножанровою і різночасовою усною та писемною мовною практикою корпус висловлень, надслівних образно-смыслових єдностей як вербальних акумуляторів знань про ці тексти”.

Концептуальну цілісність праці доповнює розгляд лінгвокогнітивної природи цитат, лінгвоментальних закономірностей їхнього “народження” і вживання та сприймання в нових текстах. Із цією метою авторка здійснила опис рецептивно-креативних механізмів метонімізації прецедентних текстів, їхнього змістово-оцінного згортання в цитати. Також розглянула безпосередньо пов’язану з питаннями цитатності проблему запозичення і впливу, окреслила методологічну важливість упізнавання цитати в лінійній структурі тексту як обов’язкову умову реалізації її діалогічної прагматики. Аналіз графічних, лексичних, лексико-синтаксичних, структурно-композиційних метаоператорів, що полегшують впізнавання й ідентифікацію цитати, не викликає заперечень.

Логічною і чіткою видається запропонована в третьому розділі (“Структурно-текстові параметри цитат в українському поетичному тексті ХХ століття”) структурна типологія цитатних одиниць. Її створено за такими справді релевантними критеріями: *тип і спосіб контекстної експлікованості* (цитата явна чи прихована; її супроводжують чи не супроводжують текстові маркери цитатності); *формат відтворення* (цитата точна, трансформована, семантична); *позиція в метатексті* (цитата епітекстова чи внутрішньотекстова); *мовно-структурний рівень* (цитата фоностилістична, словотвірна, лексична); *мова відтворення* (цитата іншомовна / перекладна / транслітерована). Наукове експонування кожного з названих критеріїв – це окремий структурний підрозділ праці, в якому теоретичні тези й міркування системно підкріплені переконливими цитатними ілюстраціями.

Варто відзначити скрупульозність авторки в осмисленні способів і засобів структурно-семантичної адаптації цитат (особливо графічно не виділених і не атрибутованих) у новому авторському тексті. Цілковито погоджуємося з Г. Сютюю в тому, що рецепція таких “чужих слів” часто має характер інтелектуально-

мовної гри. Пор.: *О свіжий шелесте дібров,/ Розмово одуда й зозулі,/ О дні мої неперебулі,/ Життя, і сльози, і любов!* (М. Рильський); *Боже! Як то вам було / Поза межами болю / Зло пускати в святиню* (Є. Сверстюк); *Не тебе сповивала вона,/ не тебе колисала... В нас буває сумна/ нова радість, яка не була* (В. Герасим'юк).

Проаналізувавши значний цитатний матеріал, дослідниця змогла зафіксувати й детально охарактеризувати різноманітні механізми лексичної трансформації прецедентних висловлень. Показовий із цього погляду фрагмент – опис субституції як способу лінгвоментального оновлення, комунікативно-оцінної реактуалізації класичних цитат. Їх несподівані трактування засвідчено, наприклад, у контекстах, де лексичне заміщення відбулося на підставі наявності спільної архісеми (*співаю – тож існую* – Б.-І. Антонич), антонімічності субститутів (*Кохаємо залізо й мідь,/ Бетони і чугуни* – М. Хвильовий).

Послідовно простежено в роботі також граматичні модифікації цитат.

Чіткий алгоритм розроблено для аналізу цитат за критерієм “мова відтворення”. Як слушно визначає авторка, він актуальний для типологізації висловлень, що увійшли в поетичний цитатний тезаурус як мовно-естетичні знаки світової культури. Virізнєні за цим критерієм (латинсько-, грецько-, англо-, франко-, німецько-, польськомовні) цитати схарактеризовано і за ступенем лінгвоінтелектуального навантаження, і з погляду комунікативної актуалізованості в сучасній загальномовній та поетичномовній практиці (*per aspera ad astra; vox populi – vox Dei, to be or not to be; я пришел к тебе с приветом; счастливые часов не наблюдают; свежо предание, а верится с трудом* та ін.).

Узагальнюючи враження від третього розділу, відзначимо: застосована в ньому методика структурного аналізу забезпечила цілісність пізнання поетичної цитати. Результати цього пізнання доречно унаочнюють запропоновані авторкою схеми.

Завдання схарактеризувати за джерельно-жанровими ознаками висловлення, що формують цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ ст., визначило дослідницьку мету

в четвертому розділі праці. Здійснений аналіз дав авторці підстави для кількох концептуальних узагальнень: 1) основні прецедентні площини, в які рефлексує культурна пам'ять сучасної поетичної мови, це Біблія, світова література, українська література (фольклор, класична, сучасна) та інтермедіальні сфери (пісенні, кінематографічні, анімаційні, рекламні тексти); 2) цитування Святого Письма – стильова норма української поетичної мови ХХ ст., що унаочнює біблієцентричність художнього мовомислення; 3) активна реактуалізація цитат із текстів світової літератури в українській поезії ХХ ст. засвідчує відкритість національної художньої мови до вертикального контексту світової словесності; 4) фольклорні цитати, а також фрагменти творів української класики виявляють органічний зв'язок мовомислення поетів з етнокультурою. Без сумніву, такі твердження – науково вартісні, переконливі, не викликають заперечення.

Цілковито природним вважаємо те, що центральний структурний підрозділ у цьому розділі становить розгляд Шевченкових цитат, більшість із яких генетично належать до хрестоматійних Шевченкових поезій і формують ядро сучасного поетичного цитатного тезаурусу: *у нас нема зерна неправди за собою; борітеся – поборете, вам Бог помагає!; доборолась Україна до самого краю; на оновленій землі врага не буде, супостата; і мертвим, і живим, і ненарожденним...; чужому научайтесь, й свого не цурайтесь; караюсь, мучусь, але не каюсь; наша дума, наша пісня не вмре, не загине; славних прадідів великих правнуки погані; все йде, все минає, і краю немає* та багато ін. Фактично дослідниця представила цілісну матрицю комплексного рецептивно-стилістичного опису цитати (структурно-текстового, когнітивно-текстового, ідейно-тематичного, оцінно-аксіологічного).

Спостережену “надчасову” актуальність Шевченкових цитат як кодів мовомислення Г. Сюта пов'язує зі специфікою їхньої лінгвоментальної природи: вербалізовані в них теми – надчасові, а структурно-текстові формати їхньої реактуалізації в нових авторських текстах – часово марковані, зрозумілі для кожного покоління мовців (читачів).

Релевантними для побудови узагальненої теорії цитатності є також узагальнення й висновки щодо комунікативної актуалізованості інтермедіальних цитат: пісенних (*дивлюсь я на небо та й думку гадаю; червоне – то любов, а чорне – то журба*), кінематографічних (*а вас, Штірліц, я попрошу залишитися; місце зустрічі змінити не можна*), анімаційних (*ну, зась, постривай!*), також засвоєних із мови реклами та офіційно-ідеологічного дискурсу. Підсумовуючи висліди щодо функціонування й семантично-оцінної деривації таких одиниць, авторка робить слушний висновок про те, що вони поширені в загальномовній практиці. Художня мова як естетичний “фільтр” літературної мови засвоює їх прискіпливіше.

У п'ятому розділі “Функції цитати в поетичному тексті” досліджено комунікативно-прагматичні параметри цитат, зафіксованих у сучасному українському поетичному тексті, вибудовано узагальнену функціональну типологію. До основних функцій авторка зараховує номінативну, діалогізаційну, ідентифікаційну, композиційно-текстотвірну, змістотвірну, експресивно-оцінну та ігрову. Концептуальними висновками цієї структурної частини є такі: 1) поетична функціональна модель цитатності не ізоморфна з її функціональними моделями в текстах інших жанрів і стилів; 2) масштабне бачення контекстної прагматики цитат у поетичних текстах ХХ ст. сприяє формулюванню нових положень, які розвивають теорію цитатності й становлять методологічну основу для створення типології функцій цитат у широкому загальномовному вимірі.

Варто відзначити повноту, аргументованість і вдалу структурованість висновків. Вони відповідають поставленій меті, скоординовані із завданнями наукової праці, доповнюють новими теоретичними положеннями сучасну теорію стилістики тексту. Компактно підсумовуючи результати проведеного дослідження, вони констатують, що лінгвоінтелектуальна еволюція українського поетичного тексту ХХ ст. пов'язана з урізноманітненням корпусу цитат, які входять в активний поетичний словник і формують цитатний тезаурус.

Загальний виклад книги вдало доповнює Додаток А: “Цитата в українській поетичній мові ХХ ст.: джерела і тексти”. Він переконливо унаочнює, що цитатний інваріант – тільки основа для розвитку множинних відтінків значень, які виникають в індивідуальному вживанні. З огляду на закумуляований у них інтелектуально-оцінний потенціал, ці матеріали заслуговують на ширшу популяризацію. Тому вважаємо, що авторка рецензованої праці могла визначити ще одне концептуальне дослідницьке завдання – створити повноцінний словник зафіксованих висловлень, що дасть змогу лексикографічно представити цитатність як стильову норму художньої мови.

Анатолій Мойсієнко, д-р філол наук, проф.,
КНУ імені Тараса Шевченка

Рецензія надійшла до редколегії 20.09.18